

575.	район Підзамче	Поселення	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
576.	Руські фільварки	Поселення	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
577.	уроч. Зінковецьке поле	Городище VII-III ст. до н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
578.	південно-західна частина парку Танкістів	Поселення II-V ст. н. е., VI-VII-ст. н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
579.	за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка, на пр. березі р. Смотрич	Поселення IV-II тис. до н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
580.	уроч. Татариська, на правому березі р. Смотрич	Поселення IV-II тис. до н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
581.	передмістя Довжок	Поселення XI-XIII ст. н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
582.	передмістя Довжок	Поселення	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
583.	вул. Францисканська, 10, (на схилі західної сторони Старого міста)	Руїни Турецької башти	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА від 29.12.2016 р. № 196
584.	пл. Польський ринок (центр. частина) за сувенірним містечком, у міському сквері	Залишки житлово- виробничого приміщення	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА від 29.12.2016 р. № 196

Анна Кулішова,
завідувач відділу реставрації та реабілітації
пам'яток архітектури НІАЗ «Кам'янець»

Валентин Пагор,
молодший науковий співробітник
НІАЗ «Кам'янець»

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І КОНСЕРВАЦІЯ ФУНДАМЕНТІВ ІОАННО-ПРЕДТЕЧЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ (1980-1985 РОКИ)

У статті йдеться про археологічні дослідження Іоанно-Предтеченської церкви проведені спільно Кам'янець-Подільським історико-архітектурним заповідником та інститутом «Укрпроектреставрація» в першій половині 1980-х років. Увага зосереджена на особливостях археологічних пошуків, які дали важливі результати для проведення консервації фундаментів святини. Вважаємо за необхідне в перспективі включити виявлені фундаменти Іоанно-Предтеченської церкви в перелік пам'яток археології та архітектури.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, заповідник, пам'ятки, археологія, розкопки, церква.

Далекі 1930-ті роки вписані трагічною сторінкою в історію релігійних споруд Кам'янця-Подільського. У той час зруйновано визначні споруди сакрального зодчества, які були архітектурними домінантами Старого міста. 1 червня 1932 р. ЦВК УСРР прийняв постанову про закриття в Кам'янці Іоанно-Предтеченської церкви та інших православних святинь. Деякий час церква пустувала. 26 червня 1935 р. міською радою будівля передана місцевому відділу НКВС, який розпорядився розібрати святиню [3, с. 37-38]. Рішення розібрати церкву до основи, було мотивовано нібито аварійним станом дзвіниці, насправді її розібрали на будівельні матеріали для спорудження Кам'янець-Подільської тюрми.

Церква була безпосереднім втіленням національного духу, стійкості та самосвідомості, проте тодішня антирелігійна політика призвела до її знищення. З втратою кожного цінного об'єкта збіднювалася історія, звичаї, традиції, духовний світ кам'янчан.

Ділянка на якій була зруйнована церква більше як 45 років знаходилася в занедбаному стані. У 1977 р. на території зруйнованого храму

було організовано розбирання завалів та розпочато наукове вивчення пам'ятки. Був розроблений проект консервації з фрагментарною реставрацією руїн церкви Іоанна Предтечі інститутом «Укрпроектреставрація». У 1980 р. Кам'янець-Подільським державним історико-архітектурним заповідником проведені археологічні розкопки під час яких були розкриті руїни фундаментів церкви [1; 5; 8, арк. 1-14; 10, арк. 1-26]. Проводилися вони під керівництвом С. Е. Баженової. Вдалося відкрити фундаменти храму, насамперед, східну частину [2; 9]. У 1981 р. було проведено архітектурно-археологічні дослідження і фіксацію руїн церкви. Розкопки проводилися за участю державного історико-архітектурного заповідника. Розчистку і дослідження фундаментів храму здійснювали археологи інституту «Укрпроектреставрація» О. Г. Полегайлов, М. М. Нікітенко, О. І. Тищенко. Вказані київські археологи були відомі ще дослідженням давньоруського житла в містечку Ізяславі на Хмельниччині [4].

Відкритий лист на проведення розкопок Іоанно-Предтеченської церкви було видано О. Г. Полегайлову. Проведення розвідок фінансувалося Кам'янець-Подільським державним історико-архітектурним заповідником (кошторисна вартість всіх видів робіт склала 1026 крб.). Розкопки фундаментів храму і здійснення обмірів проведено впродовж 12-21 квітня 1981 р. У 1983 р. тією ж групою археологів інституту «Укрпроектреставрація» було здійснено кінцеву стадію архітектурно-археологічні досліджень. Дослідження проводилися вручну, пошарово, з фіксацією всіх знахідок і стратиграфії.

Археологи поставили перед собою завдання виявити наявність підлог і втрачених архітектурних елементів церкви. У свою чергу реставратор В. А. Полегкий отримавши необхідні обміри планував розробити проект консервації зі подальшою музеєфікацією залишків святині.

Розчищення фундаментів було проведено до рівня існуючого раніше розкопу, який був закладений під керівництвом С. Е. Баженової. Після розчищення було встановлено, що вивал каменю в південно-східній частині апсиди (вівтарна частина, яка орієнтована зазвичай на схід) зникається з південним краєм стіни церкви, а зовнішній обвід апсиди не зв'язувався з цією стіною. Але повністю дослідити місце стику не вдалося через розташування над фундаментом церкви пізнього кам'яного муру.

Роботи 1983 р. фактично звелися до розчищення фундаментів церкви від будівельного сміття до рівня дна більш раннього розкопу, а будь-який археологічний матеріал був відсутній [9, арк. 8].

Більш ґрунтовні дослідження були продовжені в 1984 р. Підготовку тексту звіту, фіксацію планів, камеральну обробку матеріалів і фотофік-

сацію здійснював археолог О. Г. Полегайлов. Було закладено 2 розкопи, шурф і траншею. Перший у вівтарній частині храму, а другий біля південно-східної сторони. Загальна площа розкопів склала 23 м², глибина від 0,5 до 1,5 м. [6, арк. 8].

Спершу звернемо увагу на розкоп №1 в північно-західній вівтарній частині церкви. Після проведеної зачистки ґрунту археологи вийшли на рівень мощення підлоги церкви. Плити підлоги виявлені на рівні 1,6 м. були виготовлені з вапняку та не мали чітко вираженої форми (40×28×3 см; 99×20×6 см та ін.). Орієнтовне датування плит підлоги – XVII ст. Під плитами на відмітці 1,6 м було виявлено ще одні, значно масивніші (260×160×15 см та ін.). Всі плити обох ярусів були щільно укладені. У зв'язку з масивністю плит нижнього ярусу мощення розкоп глибше відмітки 1,7 м не досліджувався. Основними знахідками в розкопі №1 було 3 невеликих фрагменти стінок посуду орієнтовно XVI-XVII ст. і 3 фрагменти керамічних плиток підлоги пізнішого періоду [6, арк. 11].

Розкоп №2 був закладений в південно-східній частині храму із зовнішньої сторони пізнього кам'яного муру з метою визначення контурів ризниці (окремого приміщення при зберіганні богослужбового вбрання священнослужителів). Спершу розкоп заклали до відмітки 0,5 м, проте в ході досліджень вирішено було вийти на глибину 2,2 м від нульової поверхні горизонту. Ширина розкопу була обмежена, адже рядом проходив силовий кабель. Було встановлено, що в радянські часи з метою прокладання траншеї для кабелю було зруйновано частину фундаменту стіни, яка примикає до південно-східної стіни апсиди. Також обмежив площу розкопу пізній кам'яний мур, що і сьогодні покриває частину фундаментів храму.

У ході дослідження другого розкопу було отримано позитивні результати. Вдалось зафіксувати відмостку південної конхи (півкупол для перекриття циліндричних частин вівтаря), яка складається з колотого каменю-плитняку. Розкоп також був багатим на знахідки, виявлені на глибині 1,8-2,2 м. Зокрема, виявлено литовську монету (боратинку) 1663 року, яка чеканилася королем Яном Казимиром (1649-1668 рр.). Добре зберігся реверс монети, на якому зображений рицар на коні, у шоломі, накидці, з піднятим мечем в правий руці і щитом у лівій. Знайдено мідний хрест-енколпійон (6,5×4,6×0,4 см). На лицьовій стороні зображений розп'ятий Христос, а на зворотній зображення архангел Сихаїл. Рельєфні зображення на кінцях хреста, поміщені в круглі медальйони, стерті і відломлене вушко. У медальйонах на поперечнику хреста можна розглянути рельєфи Богородиці, Іоанна Богослова, архангела Михаїла та Гавриїла. На медальйонах у кінцях хреста зображено: вверху – не можливо визначити, внизу – Агапіта, справа – Артемія, зліва – Сисанія. Аналогічний хрест на думку археологів походить із Житомира і датується XII-XIII ст. [6, арк. 11-14].

Результати археологічних досліджень дозволили зробити важливі архітектурні висновки. Археологи О. Г. Полегайло та М. М. Нікітенко звернули увагу на те, що внутрішній обвід апсиди був з гранями. Біля східної частини конхи був виявлений напівзруйнований склеп, викладений з гладкого цеглою темно-червоного кольору, розміром 28×13×4 см. З північної сторони звід, очевидно, спирався на стіну церкви, для чого був вибитий один ряд каменів. У прибудові, яка примикає до північно-східної частини апсиди, знаходилося прямокутне приміщення (2×1,5 м) не зрозумілого призначення. Стратиграфічні дані були отримані при зачистці східної стінки розкопу і частини північної стіни розкопу, але нижній шар перекопаний, а стратиграфія розрізів досягала тільки рівня відкритої частини апсиди [6, арк. 6-7].

У 1984 р. було уточнено стратиграфію інтер'єру храму, конфігурацію входу в дзвіницю. На думку дослідників, деяка асиметричність плану церкви дозволяє припускати, що на цьому місці або рядом з ним знаходилася більш давня споруда. А знахідка хреста-енколпіона XII-XIII ст. вказує на можливість існуванні тут давньоруського культурного шару.

Після проведення археологічних досліджень і здійснення обмірів було вирішено розпочати консервацію фундаментів. У 1985 р. підготовлено проект консервації споруди В. А. Полегким. Проект передбачав здійснити розшивку швів, верх кладки стін захистити від атмосферного впливу. Спершу відкриті фундаменти за розпорядженням дирекції Заповідника були прикриті руберойдом. Проведено необхідну консервацію залишків втраченої сакральної споруди. Відновлено північно-східну частину фундаментів будівлі і проведено благоустрій території [7, арк. 6].

У 1980-х роках проект регенерації Вірменського ринку авторства Є. М. Пламницької, А. Д. Тюпича і В. А. Полегкого передбачав відновлення храму у формах кінця XIX – початку XIX століття. Однак у зв'язку із значними затратами, які були необхідні для відновлення архітектурно-просторових об'ємів забудови Вірменського ринку, проект не було реалізовано. Сьогоднішня ситуація з відновленням втрачених сакральних споруд більш багатообіцяюча. Вже відбудовано втрачені в 1930-х роках храм Олександра Невського і Троїцьку церкву. Ведуться початкові роботи з дослідження і розробки проекту відбудови колишнього Казанського собору. Тому важливі архітектурно-археологічні висновки зроблені в 1980-1985 рр. археологами О. Г. Полегайловим, М. М. Нікітенком, О. І. Тищенко і реставратором В. А. Полегким будуть актуальні в майбутньому при розробці проекту відбудови Іоанно-Предтеченської церкви. На даний час назріло питання включення фундаментів споруди в державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Список використаних джерел та літератури

1. Гарнага І. Руський магістрат / І. Гарнага // Радянське Поділля. – 1980. – 21 листоп.
2. Задорожнюк А. Іоанно-Предтеченська церква / А. Задорожнюк // Прапор Жовтня. – 1990. – 8 черв.
3. Нестеренко В. А. Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нарис) / В. А. Нестеренко. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 104 с.
4. Никитенко М. М. Древнерусское жилище в г. Изяслав Хмельницкой области / М. М. Никитенко, Е. И. Осадчий, А. Г. Полегайлов // Советская археология. – 1985. – №1. – С. 270-275.
5. Фенцур В. В. Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і рр. XX ст. – 2015 р.) / В. В. Фенцур, В. В. Пагор. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – 164 с.
6. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№1333, Руїни ц. Рождества Іоанна Предтечи (на території пам'ятника архітектури XVII-XVIII вв. комплексу Русского магістрата): научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях / [А. Е. Антонюк, О. Ю. Шевченко, А. А. Артемов, Е. И. Осодчий]. – Киев, 1984. – 68 арк.
7. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№1334, Руїни церкви Іоанна Предтечи (на території пам'ятника архітектури XVI-XVIII вв. комплексу спорудження Русского магістрата) / [авт. проекту В. А. Полегкий], 12 арк.
8. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№1551, Комплекс споруджень Русского магістрата: пам'ятник архітектури XVI-XIX вв. г. Каменец-Подольский Хмельницкой области. Восточные корпуса / [В. Лапшов, В. Цяук, Е. Пламницкая]. – К., 1981. – Т. I: Эскизный проект реставрации, 14 арк.
9. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№869, Об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – церкви Іоанна Предтечи в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области в 1983 г. / [А. Е. Антонюк, А. А. Артемов]. – Киев, 1983. – 72 арк.
10. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, шифр.35/4, Матеріали роботи державної комісії по прийомці в експлуатацію пам'ятника архітектури XVI в. дома Кириачинского, Пятницька 9 (1980-1982 гг.), 26 арк.

Мал. 1. Іоанно-Предтеченська церква
(гравюра К. Вайермана, XIX ст.)

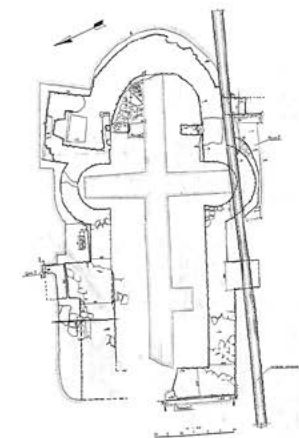
Мал. 2. Фундаменти Іоанно-Предтеченської церкви
(розкопки 1980 р.)

Мал. 3. Південна стіна церкви

Мал. 4. Хрест-енколпійон, XII-XIII ст.
(Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв. №А-1)

Мал. 5. План церкви
з фіксацією розкопок
(креслення О.Г.Полегайлова)